

КОНТАКТИ. РЕЦЕПЦІЇ. ПАРАЛЕЛІ

УДК 82.0(477.83/86)“18/19”І.Франко:14.08

(ГАРЯЧА) ДУША Й (ХОЛОДНИЙ) РОЗУМ: ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО ІВАНА ФРАНКА В СВІТЛІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ТЕЧІЙ ТА СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН ГАЛИЧИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Роман ГОЛИК

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Козельницька, 4, Львів, Україна,
e-mail: roman_holyk70@ukr.net*

Проаналізовано окремі аспекти літературознавчих студій І. Франка у контексті ідеологічних течій, наукових парадигм та суспільних відносин і стереотипів, що функціонували в Галичині ХІХ–ХХ століть. Показано вплив цих чинників на наукову кар'єру, світогляд І. Франка та його погляди як історика й теоретика літератури.

Ключові слова: І. Франко, Галичина, історія літератури, теорія літератури, ідеологія, суспільство, стереотип, душа, розум.

Місце Франкового літературознавства на ментальній карті сучасної йому України, Центральної та Східної Європи багато в чому уже визначене зокрема, недавніми працями професора Михайла Гнатюка [1]). Тому залишається лише акцентувати певні аспекти цієї дуже широкої проблеми. Понад десять років тому Ульріх Шмід окреслив Франкову теорію літературної творчості доволі чіткими межами: між народністю та індивідуальністю [6]. У 1999 році, коли його робота була опублікована, така класифікація частково відображала не лише погляди самого І. Франка, але й традиції пострадянського літературознавства, для якого народність та індивідуальність були ключовими категоріями, і яку У. Шмід не поділяв. Народність тут, ймовірно, мала б символізувати суспільну й національну заангажованість Франкового погляду на літературний текст. Індивідуальність нав'язувала до психологічних зацікавлень письменника/вченого. Нині видно, скільки насправді різних категорій опинилося між цими поняттями. Фактично, Франкова історія й теорія літератури – синтез не двох чи трьох, а багатьох різних тенденцій чи чинників.

Насамперед, у ній відобразилася парадигма тих наук, які нині називаємо гуманітарними, у другій половині ХІХ – початку ХХ століття. Тоді вони мали ніби

два обличчя. З одного боку, відбувалася їх диференціація, спеціалізація: історію відмежовували від філософії, лінгвістику – від літературознавства, в якому своєю чергою, вже можна було виділити теорію літератури, історію літератури та літературну критику. Водночас ці дисципліни були частиною комплексного (за термінологією XIX століття) історико-філософського аналізу явищ, який поглинав і власне історіографію, і філологію, і певною мірою, філософію. І саме цей стан справ, відображений в існуванні філософських чи історико-філософських університетських відділень, формував уявлення про те, чим мали займатися тогочасні гуманітарії. Тому історія літератури у Франковому розумінні – це, фактично, настільки ж літературознавство, наскільки й історія культури і навіть соціально-політична історія взагалі. Література для І. Франка – не лише красне письменство у нинішньому розумінні того слова, а й літературна продукція як така. У цьому руслі він намагався фронтально аналізувати дуже різні за жанром тексти: від романів, повістей, оповідань до публіцистичних виступів, релігійних трактатів і науково-популярних книг. Усі вони, з Франкового погляду, так чи інакше ставали частиною літературного процесу. Більше того, сам літературний процес частково був для І. Франка відображенням ідеологічних дискусій.

Тут позначилося не лише молоде захоплення І. Франка лассалівсько-драгоманівським соціалізмом чи «громадівством». Загострений інтерес до суспільних дискусій («народної» чи «національної» справи – з одного боку, та робітничого чи селянського питань – з іншого) – властивість не лише Франкового мислення. Для значної частини галицьких інтелектуалів XIX–XX століття еволюція літератури уже за визначенням мала відповідати історії народу, а сама література повинна була стати виразом народних почувань, інструментом боротьби за національну справу, засобом формування національної свідомості і нації як такої тощо. Такі погляди вони бачили не лише в літературних текстах, але й в історіях літератури західних авторів (наприклад, книгах Г. Лянсона [9, с. 145–153]), які були тоді взірцями для наслідування.

З іншого боку, в красному письменстві вбачали відображення відносин, характерних для локального соціуму (звідси, зокрема, популярність різноманітних *галицьких образків*, *галицьких оповідань* серед літературної продукції XIX – початку XX століття). Це також відповідало тенденціям часу. Соціологічна складова літератури як суспільного дзеркала тоді була такою ж сильною, як літературні інспірації у самих соціологічних теоріях [8]. Окрім того, у Франковій візії проглядалася явна чи прихована теза про прогресивний розвиток національних літератур (передусім – української) та віра в їх/її удосконалення. Іншими словами, йшлося про те, що письменники модерної доби поступово оволодівають кращими видами письма та літературними техніками, створюють досконаліші образні системи, аніж їхні попередники.

Сподівання на реалізм (чи навіть натуралізм) як на найвище досягнення «людського духу» у сфері творчості певний час була притаманна не лише Франку, а й багатьом його сучасникам. Водночас, будучи прихильниками руйнування визнаних авторитетів, інтелектуали XIX – початку XX століття залишили романтичне поняття генія та геніальності в літературі, яке не вписувалося у раціоналістичний світогляд. Окрім того, частина з них розглядала історію культури з погляду того, що ми нині

називаємо соціал-дарвінізмом [7]. В його основі – уявлення про еволюцію, прогрес суспільства на кшталт еволюції й природного відбору (селекції) видів у дискусійній, але й модній на той час теорії Ч. Дарвіна: її бачили як неухильний перехід від менш досконалих до досконаліших різновидів. Причина такого підходу – у специфіці світобачення та світовідчуття людини XIX–XX століть, коли на тлі наукових відкриттів експериментальної науки була поламана давня картина світу, зародилося поняття невинного технологічного поступу, покращення побутових умов людського існування тощо. Усе позначилося як на поняттях, так і на емоціях: люди почали вимагати новаторства, а не банального, одноманітного повторення того, що вже було. До цього додалися вимоги знання – позитивізму як нового етапу європейської культури. (Концепції, в зародженні котрої, як не парадоксально, певну роль відіграв літературний спосіб мислення її головного теоретика й пропагандиста – того ж таки О. Конта [8, с. 19–45]).

З цього погляду, логіка І. Франка (який також був і вченим-позитивістом, і письменником, який надавав перевагу реалізму) у процесі оцінювання літературних текстів також стає зрозумілою. З одного боку, він дещо насторожено дивився на давню українську літературу, бо та вже не відповідала естетичним критеріям XIX–XX століть. Для нього вона була цікавою (*інтересною*), але радше як об'єкт «холодного» раціоналістичного опису. Невипадково, взявши за предмет аналізу функціонування притчі про Варлаама і Йоасафа, І. Франко намагався застосувати до неї передову для XIX століття історико-компаративістичну теорію [4]. Виявити шляхом прискіпливого текстологічного аналізу приховані буддійські джерела християнського аскетичного тексту – ось те, що могло викликати інтерес інтелектуала модерної епохи. (Вихованого, зокрема й на Ернсті Ренані та Давидові Штраусові, з їх критичним підходом до сакральних джерел. Те, що таку концепцію у церковних колах вважали апостазією, відступництвом від віри, ще більше приваблювало частину інтелігентів). Проте І. Франко відштовхувала, передовсім, шаблонність досекулярних текстів, бо він надавав перевагу емоційнішому (і більш світському) сприйманню красного письменства. Тому, детально описуючи пам'ятки української літератури до XVIII століття, вчений усе ж виділяв у ній кілька острівців – постатей, текстів і мотивів, які з тих чи інших причин йому подобалися найбільше. Тут бачимо пошук слідів давньоруської поезії у «Початковому літописі» та «Слові о полку Ігоревім», аналіз творів Івана Вишенського («Іван Вишенський і єго твори», 1895), чий «огнисто полемічний» стиль і характер, очевидно, імпував Франкові; дослідження віршової енциклопедії Климентія Зіновієва («Трясці», якого він розглядав нарівні з неординарним Григорієм Сковородою), чи апокрифи, які приваблювали вченого своєю неортодоксальністю тощо [5, т. 40, с. 7–370]. З іншого боку, письменник досить критично поставився до українського модернізму початку XX століття й боляче сприйняв пошуки декадентства у його власній творчості. Фактично, вершком «справжньої» літератури, у Франковому розумінні, залишилася література народна – за духом, та реалістична – за способом зображення дійсності (бо власне це відображення дійсності, аристотелівський мімесис у розумінні XIX століття, вважали суттю й покликанням літератури).

Однак не усе так просто. Зокрема, Франкові спроби створення синтетичної історії української літератури, з одного боку, продовжують літературознавчу традицію

XIX століття, починаючи від «Історії літератури руської» О. Огоновського, для якої народність, емоційний вплив й «життєва правда» художніх творів були головними орієнтирами. Водночас за Франковими текстами відчутно вплив відразу кількох наукових течій та авторів Східної і Західної Європи XIX – початку XX століття: від О. Пипіна і В. Ягича та Ю. Охоровича до В. Вундта, Г. Спенсера, Г. Лянсона тощо. Тому чистий фактографізм та емоційне захоплення художніми творами, помітне, зокрема й в О. Огоновського, у Франкових студіях замінено раціоналістичним критицизмом у підході до явищ, який вважали ознакою науковості. З іншого боку, І. Франко був не лише відстороненим читачем чужих текстів, але й творцем – письменником (*літератом*) і публіцистом. Усе це вело його до глибокого психологічного переживання літературної класики: саме так можна окреслити Франкове прочитання Т. Шевченка у трактаті «Із секретів поетичної творчості» [5, т. 31, с. 45–119]. Як учений, І. Франко опирався тут на теорію психологічної сугестії; як поет – реконструював художню візію, яку мав би мати перед очима читач Шевченкових творів. Зрештою, це також данина часу. Навіть прискіпливий критик Франкових літературознавчих писань, А. Кримський, залишаючись лінгвістом та істориком літератури, водночас писав поезію і прозу, тобто творив ту ж таки літературу. З іншого боку, і А. Кримський своєю прозою, і І. Франко своєю творчістю (зокрема урбаністичними текстами та «Зів'ялим листям») не просто творили, але й (свідомо чи мимоволі) модернізували східно- й західноукраїнську літературу. У такий спосіб, обидва, нібито дистанціюючись від модних тенденцій *fin de siècle*, насправді самі ж ламали прийняті формули історій літератури, ставали виразниками постреалістичних чи постпозитивістичних естетичних тенденцій.

Проте не можна забувати, що для галицького інтелігента XIX – першої половини XX століття наука була не лише покликанням, а й професією, роботою для заробітку. Цю іпостась свого літературознавства І. Франко також не приховував. З одного боку, він критично ставився до галицької наукової спільноти, закидаючи їй дрібничковість, інтриганство, відсталість, провінційність. Водночас довгі митарства довкола докторської дисертації засвідчили, що вчений змушений був вписувати власні концепції у тогочасні наукові стандарти та уявлення про наукову кар'єру. Перипетії Франкової габлітації та змагань за кафедру в Львівському університеті (пов'язані з тою ж таки історією літератури) засвідчують, що він змушений був оглядатися на прийняті принципи і відмовлятися від тих тем, у яких тогочасні галицькі науковці вбачали «політику», та схилитися до академічної/«чистої» історії літератури чи історичної компаративістики. Тому в габлітаційній лекції Франко, з одного боку, тримався осторонь і від традиціоналістичного, і від заполітизованого погляду на Шевченкову творчість, та взагалі, обрав компромісну тему: аналіз твору Т. Шевченка («Розбір «Наймичка») – автора, який вже став безсумнівним класиком, частиною літературного канону, але не був архаїчним, «чужим» чи «відсталим» з погляду XIX–XX століть.

Загалом до галицьких відносин у науковому середовищі І. Франко ставився з обережністю. Локальні симпатії та антипатії, явний чи прихований протекціонізм та консерватизм, ритуальне дотримання доброго тону й правил товариського життя часто драгували, обмежували його й не давали розвиватися. Водночас І. Франко сам

грав за правилами того суспільства, серед якого жив. Інколи, навіть під час аналізу літературного процесу, він дошукувався власне суспільних й товариських «відносин», підкреслюючи, що без них розуміння того чи іншого факту в історії літератури часто неможливе. До того ж, ученому не була чужою (а, навпаки, навіть рідною) традиція галицького *знадібкарства* та *причинкарства* – копіткого збирання й акумулювання фактів аж до найменших деталей. Нарешті, Франкова історія української літератури є, при виразних соборницьких аспіраціях, історією літератури *невозз'єднаної України*, побаченої із галицького боку. Це демонструє навіть його «Нарис історії україно-руської літератури до 1890», у якому проаналізовано літературне життя на заході та сході України згідно з тогочасними політико-адміністративними реаліями: поруч, як частини одного цілого, але все ж таки окремо, як два майже паралельні процеси [5]. Іншими словами, так само, як «Історія» О. Огоновського, історія красномовного письменства в І. Франка – певною мірою галицька історія української літератури. Окрім того, вона не позбавлена слідів авторської ангажованості в літературний процес, який тут подано не відсторонено, а критично. Це об'єктивна історія, водночас насичена суб'єктивними оцінками та інтерпретаціями.

Попри все, залишається відкритим питання: чому Франкові при житті так і не вдалося зайняти те місце у сучасних йому академічних середовищах Галичини, Буковини чи навіть усієї Габсбурзької монархії, на яке він, без сумніву, заслуговував? Тут відповідь також не така проста, як здається. Ймовірно, мали рацію ті мемуаристи, які говорили, що Франкові у житті дуже не пощастило. Іншими словами, його діяльність була розгорнута, як не парадоксально, не у тому місці і не у той час. З одного боку, повній реалізації Франка-літературознавця перешкоджали індивідуальні колізії: той факт, що він, виходець з села, був позбавлений підтримки у міському середовищі та змушений самостійно, без протекції, рухатися по щаблях суспільної драбини; несподіваний арешт й судовий процес на студентській лаві; молодеча прихильність до радикальних ідей, підозри в нелояльності до влади й повторні переслідування; нелегкі сімейні обставини, і, як наслідок, довгі роки праці задля заробітку, де науковим студіям було дуже часто відведене не центральне місце [дет. див.: 2]. Своєю чергою, принаймні частина цих чинників були наслідком дії соціальних бар'єрів та упереджень, які поділяли тогочасне галицьке суспільство на стани чи кола: товариські, професійні, майнові, релігійні, політичні тощо.

Здійсненню Франкових мрій певною мірою перешкоджала також етнополітична ситуація в Галичині, наукова кон'юнктура та відносини в інтелектуальних колах краю і Центрально-Східної Європи загалом. Усе це позначилося й на розвитку його літературознавчих студій. Так, шлях до фахового літературознавства тоді лежав через університет. Однак навіть в українському науковому середовищі І. Франко мав явних та прихованих конкурентів. І саме їх, а не його, воліли бачити на університетських посадах Галичини та Буковини. Для багатьох своїх краян І. Франко з ідеологічних (як *атеїст і радикал*) та психологічних (як *«важка» людина*) міркувань був небажаним в академічному середовищі. Альтернативою в Галичині було хіба польське наукове середовище, яке домінувало у Львівському університеті. Однак І. Франко не хотів

(хоч і мусив) йти, як сам казав, «в найми до сусідів», а польські літературознавці не бажали бачити у своєму середовищі українця, який не поділяв їхніх поглядів. Зрештою, після появи Франкової статті про А. Міцкевича як поета зради про якусь співпрацю тут уже й не могло йтися. Поза Галичиною Франків шлях лежав або до Відня, або за межі імперії – у Санкт-Петербург, Москву, Київ. Однак стати російським ученим у тогочасній Галичині означало, по суті, повторити шлях Якова Головацького, а цього І. Франко не хотів. Та й російські політичні середовища також не бажали мати в своїх інституціях виразного представника української ідеї. Тому, навіть одружившись з мешканкою підросійської України Ольгою Хоружинською, І. Франко цілком логічно прагнув до Відня. Однак тут, навіть після появи дисертації про Варлаама й Йоасафа, він усе ж не зміг стати загальноімперським авторитетом, скажімо, у царині компаративістичних досліджень.

Цьому, очевидно, також завадили суб'єктивні та об'єктивні причини. По-перше, домінують у зразком в імперії Габсбургів були тексти австро-німецьких учених, для яких слов'янські літератури та народи, які їх створили, не були пріоритетними. (Вплив В. Ягича і Ф. Міклошіча був дійсно великим, проте, передовсім серед славістів). До того ж, польське літературознавство в Галичині виразно «перекривало» українське. Досить навіть візуально порівняти багатотомні історії польської літератури, наприклад, Г. Бігеляйзена, багато ілюстровані на кшталт тогочасних австрійських монографій, з аналогічними українськими виданнями, щоб зрозуміти, чому у Відні галицькі філологічні студії асоціювалися, передовсім, з полоністикою. Зрештою, І. Франко не продовжив своїх занять «чистою» теорією літератури або, принаймні, модною на той час історичною компаративістикою, а також не перейшов на основну мову тодішньої науки – німецьку, хоч і часто користувався нею. Ці чинники могли стати «соціальними ліфтами», котрі транспортували б ученого вгору кар'єрною драбиною, однак І. Франко від них відмовився. Важко сказати – чому. Зрештою, він відчував обов'язок працювати, насамперед, для свого народу і промовляти до нього рідною мовою. Це зробило його Мойсеєм для співвітчизників, але значно звузило географію поширення Франкових ідей.

Незважаючи ні на що, студії І. Франка над літературою були водночас і результатом його дослідницької – теоретичної та історіографічної праці, і вислідом письменницької техніки та журналістської практики, і ефектом читацьких переживань, і зрештою, наслідком дії суспільних міфів та стереотипів, які оточували жителя сучасної йому Галичини. Іншими словами, у них відбилася душа, емоції та аналітичний розум людини зламаної XIX та XX століть – людини у всій її багатогранності та повноті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Гнатюк М. І.* Іван Франко і проблеми теорії літератури : навч. посібник / Михайло Іванович Гнатюк. – К. : Академія, 2011. – 237 с.
2. *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні : Іван Франко і його спільнота / Ярослав Грицак. – К. : Критика, 2006. – 632 с.
3. Спогади про Івана Франка / упоряд., вступ. ст. і прим. М. Гнатюка. – Львів : Каменяр, 1997. – 635 с.

4. Франко І. Варлаам і Йоасаф : старохристиянський духовний роман Іван Франко. – Львів : З друкарні наукового Товариства ім. Шевченка, 1897. – 202 с.
5. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1976–1986.
6. Франко І. Нарис історії україно-руської літератури до 1890 р. / Іван Франко. – Львів, 1910. – 444 с.
7. Schmid U. Between «Narodnist' and "Indyvidual'nist'»): Ivan Franko's Theory of Literary Creativity / Ulrich Schmid // Harvard Ukrainian Studies. – 1999. – Vol. 23. – No. 3/4. – P. 45–62.
8. Hawkins M. Social Darwinism in European and American Thought 1860–1945 : Nature as Model and Nature as Threat / Mike Hawkins.– Cambridge (United Kingdom), 1998. – 336 p.
9. Lepenies W. Between Literature and Science : the Rise of Sociology / transl. by R. J. Hollingdale / Wolf Lepenies. – Cambridge–Paris, 1992. – 388 p.
10. Nation Building and Writing Literary Theory // Yearbook of European Studies. – Amsterdam, 1999. – Vol. 12. – 299 p.

*Стаття надійшла до редакції 10.11.2012
Прийнята до друку 24.11.2012*

THE (HOT) SOUL AND THE (COLD) REASON: IVAN FRANKO'S LITERARY STUDIES IN THE LIGHT OF INTELLECTUAL TRENDS AND SOCIAL RELATIONSHIPS IN HALYCHYNA OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Roman HOLYK

*Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Science of Ukraine,
4, Kozelnytska Str., Lviv, Ukraine,
e-mail: roman_holyk70@ukr.net*

The article analyzes some aspects of Ivan Franko's research in literary studies in the context of ideological trends, scientific paradigms and social relationships and stereotypes in Halychyna of the 19th – beginning of the 20th century. The author elucidates the influence of these factors on Franko's scholarly carrier, outlook and approaches as a historian and theoretician of literature.

Key words: Ivan Franko, Halychyna, history of literature, theory of literature, ideology, society, stereotype, soul, reason.

**(ГОРЯЧАЯ) ДУША И (ХОЛОДНЫЙ) УМ: ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
ИВАНА ФРАНКО В СВЕТЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ТЕЧЕНИЙ И
ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ ГАЛИЦИИ XIX–XX ВЕКОВ**

Роман ГОЛЫК

*Институт украиноведения им. И. Крипьякевича НАН Украины,
ул. Козельницька, 4, Львов, Украина,
e-mail: roman_holyk70@ukr.net*

В статье проанализированы некоторые аспекты литературоведческих исследований Ивана Франко в контексте идеологических течений, научных парадигм и социальных взаимоотношений в Галиции XIX–XX веков. Показано влияние этих факторов на научную карьеру и мировоззрение Ивана Франко.

Ключевые слова: И. Франко, Галиция, история литературы, идеология, общество, стереотипы, душа, ум.